

згідно зі ст. 450 ЦК підставами для звільнення відповідальності за шкоду, яка заподіяна джерелом підвищеної небезпеки, є непереборна сила або замір потерпілого. Але в ст. 454 ЦК сказано, що за певних обставин і груба необережність може служити підставою для звільнення заподіювача шкоди від відповідальності, в тому числі і володільця джерела підвищеної небезпеки. Тому автор вважає, що в цьому питанні повинна бути більш чітка визначеність, яка має знайти своє відображення в новому Цивільно-му кодексі.

Список літератури:

Смирнов В.Г., Собчак А.А. Понятие источника повышенной опасности // Советская юстиция. 1988. № 18.

С. Сиротенко

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ В ВІТЧИЗНЯНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Питання про можливість грошової компенсації моральної (немайнової) шкоди дискутується в вітчизняній правовій науці вже тривалий час. Більше ста років його обговорення не сходило й не сходить зі сторінок юридичної літератури, та лише останнім часом проблема була остаточно вирішена на законодавчому рівні.

Поява норм про компенсацію моральної (немайнової) шкоди є закономірним результатом довготривалого історичного процесу, початок якого можна углядіти ще за часів Давньоруської держави.

Деякі дослідники вважають, що джерелом сучасного інституту компенсації моральної (немайнової) шкоди можна вважати законодавство Київської Русі.

Так, на думку С. Шімон, поняття «моральна шкода» хоча й не містилося в Руській Правді, але фактично знайшло в ній своє відображення. Це проявлялося в тому, що вказане правове джерело передбачало відповідальність не за майнову шкоду, а за ушкодження здоров'я, позбавлення життя, образу тощо, які й означають, на її погляд, відшкодування немайнового характеру. Як наглядний приклад вона наводить ст. 8 Руської Правди, що передбачала розмір штрафу на користь потерпілого за його образу внаслідок ушкодження бороди та вусів. Ця стаття, подібно деяким іншим, вважає С. Шімон, визнає шкоду немайнового характеру, яка в даному випадку виражається в ушкодженні звичайного зовнішнього виду. На цій підставі дослідниця робить висновок про те, що Руська Правда та більш пізніші правові акти містили норми про компенсацію моральної шкоди, а тому їх можна визнати джерелом цього правового інституту.

Подібну позицію займає й Г. Горшенков. На його погляд, цілком покарань, що передбачалися Руською Правдою, є відшкодування матеріальної та моральної шкоди, і взагалі, цей правовий акт в своїй більшості складався із норм, що передбачали відповідальність саме за спричинення немайнової шкоди.

Навряд чи можна погодитися з наведеними поглядами повністю. Головним аргументом зайнятої вказаними дослідниками позиції є те, що грошова сума надходила потерпілому, що й дозволяє говорити про неї ні-

бито як про компенсацію. Стягнення ж цієї суми при порушенні немайнових благ (при посяганні на життя, тілесну недоторканність, честь) стає, на їх погляд, відшкодуванням саме немайнових втрат і розуміється як компенсація моральної шкоди в сучасному виді.

На наш погляд, така позиція є не зовсім аргументованою. Як вважаємо, вивчаючи значний історичний матеріал, неможливо не враховувати, що розуміння багатьох правових категорій в ранньому праві істотно різнилося від сучасних поглядів.

Недопустимо забувати, що раннє вітчизняне законодавство не проводило чіткого розмежування між правом цивільним та кримінальним. Воно ще містило в собі приватно-правовий погляд на каральну систему. В зв'язку з цим більшість правових категорій одночасно несли в собі ознаки як приватно-правового (цивільного), так і публічно-правового (кримінального) права, а тому не завжди легко розмежувати: що в них прояв першого, а що – другого. Як зазначив з цього приводу Л.Петражицький: «На цих ступенях культури елементи цивільного права є в більшій чи меншій мірі сурогатами відсутнього чи такого, що знаходиться в початковому стані, кримінального права в сучасному розумінні, в сенсі публічних кар» [1, с. 572].

Поняття штрафу в ранніх джерелах вітчизняного законодавства містило в собі одночасно як кримінально- так і цивільно-правові елементи в сучасному їх розумінні за явним домінуванням перших. Тому грошові суми, які передбачалися в Руській Правді та більш пізніх джерелах, недопустимо розглядати виключно як компенсацію, а тим більше як компенсацію моральної шкоди.

Штраф того часу уявляв собою грошову суму, яка поєднувала і приватне задоволення потерпілого, і кримінальне покарання порушника. Це був приватно-правовий сурогат публічної каральної (карательной – рос.) системи, адже він надходив на користь потерпілого, але містив помітний виражений каральний (публічний) характер. Саме тому раннє вітчизняне законодавство не знало терміну «моральна шкода», що цілком сплати штрафу за порушення будь-яких прав потерпілого була не скільки компенсація, скільки покарання порушника. Сплата грошової суми було впливом на останнього, хоча й здійснювалося в інтересах потерпілого.

«Цивільно – кримінальний» характер штрафу треба пояснювати початковим періодом формування міцної державної влади і становленням права, яке ще не знало виконання покарань в публічних інтересах. Його можна назвати *приватним штрафом*, який став закономірною сходиною в системі покарань – між кровною помстою та публічними карами.

Останній тезис просліджується в роботах деяких дореволюційних істориків права. Так, наприклад, В. Сергеевич вказує: «...помста є прадавнім інститутом, викуп з'являється пізніше, деякий час існує разом з помстою та помалу витискує її зовсім...З встановленням викупу злочин погашається як боргове зобов'язання...Не може підлягати ніякому сумніву, що грошова плата виникла як викуплення помсти та що вона передуює грошовій платі на користь князя» [2, с.378-378, 384-386].

Вже в пізнішій редакції Руської Правди, яку називають Просторовою Правдою, приватний штраф містив в собі все більше публічних моментів.

В цей період кожний злочин призводив до штрафу на користь і влади, і потерпілого, але, як зауважує В. Сергеевич: «...далеко не всі статті Руської Правди говорять стосовно обох видів платежів» [2, с.386]. Подібна система покарань отримала назву системи композицій й існувала в вітчизняному законодавстві ще за часів Судебників 1497р., 1550р. та Соборного уложення 1649р. Пізніше з укріпленням державної влади та утвердженням публічних покарань приватний штраф втратив своє значення і в законодавстві майже не згадувався.

Таким чином, на наш погляд, стародавні джерела вітчизняного права не містили норм, які б передбачали компенсацію моральної шкоди, але вони стали необхідною передумовою його сучасного існування, що просліджується в більш пізньому законодавстві

Наприкінці XIX – на початку XX сторіччя, коли розмежування галузей права на цивільне та кримінальне було обґрунтовано й отримало своє логічне завершення, перед науковцями та законодавцем гостро постало питання захисту немайнових прав потерпілого за допомогою як публічних, так і приватно-правових засобів.

З цього часу, на наш погляд, можна казати про спроби внести в законодавство норми, які були спрямовані на відшкодування моральних втрат і які не розглядалися як кримінальне покарання в зв'язку з порушенням немайнових благ. Однак наукове тлумачення цих норм все ще було неоднозначне

Джерело вітчизняного права кінця XIX – початку XX сторіччя Звід законів Російської імперії (ч. I т. X) в деяких випадках передбачав виплату грошових сум потерпілим, що повесили певні немайнові втрати (за умови незаконного засудження, при спричиненні незаконній жінці непоправної шкоди обличчю, її зґвалтуванні, втягненні шляхом обману або примусу в шлюб, інше), причому ці суми стягувалися незалежно від стягнення доведених збитків.

З приводу цих норм існувало декілька поглядів. Одними вченими введене норми розглядалися суто як відшкодування матеріальних збитків, розмір яких не піддається точній оцінці, а тому вони заперечували саму постановку питання про компенсацію моральної шкоди.

Наприклад, П. Гуссаковський вважав, що виконання вироку відбиває незаконно засудженого від його звичайних занять й неминуче призводить до розладу в його майнових справах, а згодом утруднює знаходження занять, які надають кошти до існування. «...призначення цієї винагороди виражається тільки в тому, – писав він, – щоб відшкодувати потерпілому збитки, які не піддаються точному виміру й є неминучим наслідком діяння, яке спричинило шкоду. Винагорода за зазнані біль чи страждання, тобто за так звану моральну школу, неможлива» [3, с. 31-32, 34].

Але більшість вчених уgliedили в указаних нормах прогресивний і дуже необхідний для суспільства правовий інститут, якому, за висловом С. Беляцкіна, «в майбутньому призначено відігравати важливу роль». На його переконання, відшкодування моральної шкоди в передбачених ч. I т. X випадках не буде протирічити ні змісту закону, ні юридичній логіці, а буде відповідати запитам й потребам життя [4, с. 15, 36-53].

На переконання І. Покровського, ігнорувати нематеріальну шкоду чим далі, тим більше робиться неможливим, оскільки це пов'язано з суттєвими проблемами права. «Чим далі розвивається людство, чим більше починає воно жити різносторонніми нематеріальними інтересами, тим більше праву доводиться брати їх під свій захист, і, зокрема, цивільне право не може ухилитися від участі в цьому захисті», – писав він [5, с. 143]. І. Покровський визнавав, що такий захист, можливо, буде неповним й недосконалим, але це краще, ніж ніщо, навіть недосконалий захист нематеріальних інтересів має важливе значення.

Питання відшкодування немайнової шкоди було позитивно вирішено в проекті зобов'язального права, що розглядався Державною Думою, але після подій 1917 року ставлення до нього докорінно змінилося. Домінуючим став погляд, що такі норми характерні виключно капіталістичному суспільству, яке переймається ідеєю еквівалента і в якому купуються будь-які людські якості; що тільки при буржуазному ладі людська гідність розцінюється з точки зору матеріальних благ, де будь-яке її приниження може бути винагороджено грошима. Що ж стосується соціалістичної держави, то вважалося, що в Радянській державі людська особистість та її гідність поставлена настільки високо, що ніякі матеріальні блага, в тому числі й гроші, не можуть винагородити за будь-яке, навіть мінімальне приниження. Така позиція була зайнята більшістю науковців та непохитно підтримувалася судами в справах, які іноді виникали на практиці [6, с. 132-133].

І хоча деякі радянські цивілісти підтримували ідею компенсації моральної (немайнової) шкоди, проблема тривалий час не піднімалася вище рівня наукових спорів та обговорень, оскільки для її остаточного зв'язання потребувалася беззаперечна, недвозначна позиція законодавця.

Така позиція була висловлена лише на початку 90-х років в Законі СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», який був чинним на території України. Протягом наступних років норми про компенсацію моральної (немайнової) шкоди поступово були введені в різноманітні законодавчі акти України (в тому числі і в Цивільний кодекс), причому на сьогоднішній день їх значкість зростає, що, на наш погляд, є певною тенденцією.

Даний факт, безперечно, є дуже важливим, адже проблема, що так довго обговорювалася, нарешті була позитивно вирішена. Законодавче закріплення вказаної норми в правових джерелах, в тому числі в головному цивільно-правовому документі – Цивільному кодексі логічно завершило спори вчених про можливість та доцільність грошової компенсації моральної (немайнової) шкоди. Хоча, як вважаємо, це не поставило крапку на досліджуваній проблемі. Скоріше, навпаки. Перед науковцями та практиками постали принципово інші питання, що потребують свого зв'язання. Але це тема, якій потрібно присвятити окремі публікації.

Таким чином, інститут компенсації моральної (немайнової) шкоди пройшов у вітчизняній юриспруденції довгий та непростий, суперечливий шлях становлення. Зародившись як приватна відплата, що містила в собі елементи приватного задоволення та публічного покарання, як проміжний етап між кровною помстою та публічними покараннями, наприкінці ХХ сторіччя він став характеризувати цивілізоване, висококультурне суспіль-

ство, в якому захисту порушених немайнових інтересів відводиться значна увага.

Стародавні вітчизняні джерела права не містили норм, які б передбачали компенсацію моральної шкоди, але вони стали необхідною передумовою його сучасного існування. Як вважаємо, сучасне законодавство сприйняло історично вироблену форму приватного штрафу як покарання, вклавши в неї зовсім інший зміст. На сьогоднішній день інститут компенсації моральної (немайнової) шкоди є правовим інститутом, що покликаний цивільно-правовими засобами компенсувати потерпілому понесеним моральні втрати та по можливості відновити його попередній стан.

Але, на наш погляд, законодавче регулювання цього інституту є досконалим. Як вважаємо, норми про компенсацію моральної (немайнової) шкоди містять в собі нерозкриті потенційні можливості, які треба осмислити. В їх вивченні абагається напрям розвитку законодавства та перспектива наукових досліджень.

Список літератури:

1. Петражицкий Л.И. Возмещение нематериального вреда с точки зрения социальной политики // Право. 1906. №11.
2. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. Третье издание, дополненное. С.-Пб., 1903.
3. Гуссаковский П.Н. Вознаграждение за вред // Журнал министерства юстиции. 1912. №8. – С.31-32, 34.
4. Белицкий С.А. Возмещение морального (имущественного) вреда. М., 1996.
5. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 1998.
6. Вестник советской юстиции. 1923. №5.

І.В. Жилінкова, канд. юрид. навч.

ПОДІЛ МАЙНА ПОДРУЖЖЯ

Соціально-економічні зміни останніх років, що відбуваються в Україні, викликали необхідність перегляду основних теоретичних концепцій правового регулювання майнових відносин подружжя, розробки нових норм цивільного і сімейного законодавства. Ці норми отримали своє закріплення в проекті Цивільного кодексу України, який включає чимало новел, що забезпечують адекватне регулювання відносин подружжя в нових економічних умовах. Питання правового регулювання умов, порядку і наслідків поділу майна подружжя також доповнилися низкою нових норм, покликаних забезпечити права подружжя в майновій сфері.

Чинне сімейне законодавство України передбачає можливість як добровільного, так і судового поділу майна подружжя. При цьому право подружжя на здійснення такого поділу в добровільному порядку звичайно визначається внаслідок тлумачення ч.1 ст.29 КпШС України, де сказано, що судовий порядок застосовується у випадках, «якщо між подружжям не досягнуто угоди про спосіб поділу спільного майна...». Проект нового ЦК України (п.1 ст.1307 ЦК) заповнює цю прогалину і містить норму, що безпосередньо закріплює право кожного з подружжя на поділ всього або частини майна, що є загальною спільною власністю подружжя. Дана новела представляється досить вдалою, оскільки право подружжя самостійно визначати правовий режим їх спільного майна, в тому числі і шляхом його поділу, є одним з основних прав подружжя у майновій сфері.